

Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu hərəkətinə ideoloji-siyasi yanaşmalar

XX əsrin əvvəlində başlayan istiqlal hərəkatı və bu hərəkatın məntiqi nəticəsi kimi yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli mətbuatda davamlı şəkildə aparılan ideoloji mübarizələr meydanında təşəkkül tapdı. Muxtariyyətçilik fikrindən istiqlalçılığa, cümhuriyyətçiliyə keçidin siyasi-ideoloji təməlini yaradan milli mətbuat orqanları say etibarilə əks mövqedə dayanan qəzetlərə nisbətən çox az olsa da, fəaliyyətləri millətin xeyrinə nəticələndi.

1918-ci ilin mart hadisələrində Azərbaycan türklərində 15-dək qəzet və jurnal çap olunurdu. Bu dövrə qədər isə bütövlükdə nəşr olunan qəzetlərin, jurnal və dərgilərin sayı 80-i ötür-keçmişdi. Partiyalaşma prosesinin sürətləndiyi bu illərdə, demək olar, müxtəlif istiqaməti, siyasi-ideoloji dünyagörüşü özündə əks etdirən qəzetlərin əksəriyyəti partiyalı mətbuat ömrünün yeni inkişaf mərhələsini və çətinliklərini yaşayırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mətbuat tədqiqatçıları və bibliograflarının apardıqları araşdırma və tədqiqatların nəticəsində maraqlı bir mənzərə yaranıb. Milli mətbuatımızın ilk nümunəsi olan "Əkinçi" qəzetinin yaranmasından 1918-ci ilin mayına qədərki dövrdə cəmi 40 adda qəzet çıxmışdısa, AXC-nin 23 aylıq hakimiyyəti dövründə qəzetlərin sayı 200-ə yaxın olmuşdu.

Dövri mətbuatın statistikasındakı bu qeyri-adi artımın səbəbləri hər şeydən əvvəl Azərbaycanda olan mövcud demokratik idarəçilik sistemi, əksfikirliyyə tolerant yanaşma, polemika və diskussiyalara verilən meydan ilə bağlı idi. Burada əsas faktlardan biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinin əksəriyyətinin jurnalist olmaları, onların azad sözlərinə önəm vermələri idi. Təsis olunan demokratik yönümlü mətbuat orqanları xalqı narahat edən problemlərə həssas yanaşır, həllini gözləyən məsələlərə

toxunur, azadlıq, istiqlalçılıq, türkçülük ideyalarını təbliğ edir və bir növ siyasi maarifçilik işi aparır.

Türk-Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" firqəsinin siyasi nöqtəyi-nəzərini özündə əks etdirən "Açıq söz" qəzeti ilk dəfə olaraq cümhuriyyətçilik fikrini ortaya qoydu və qurula-caq dövlətin ideoloji təməl prinsiplərini açıqladı: "Türkləşmək, islamlaşmaq, müsirləşmək" şüarını müdafiə edir... Xalq Cümhuriyyəti yaratmaq, hakimiyyət və torpağı xalqa qaytarmaq istəyi ilə mübarizə aparılanın qarşısında çox ciddi, çətin vəzifələr dururdu.

Bolşevik mətbuat orqanlarında hürriyyət və cümhuriyyət arzularının əleyhinə məqalələr çap olunur, bu istəyin real olmadığı fikri təbliğ edilirdi. Qafqaz canişini missiyasını Bakıda həyata keçirməyə çalışan Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri S.Şaumyan hələ mart ayında "Bakinski raboçi" qəzetində yazırdı: "Azərbaycan muxtariyyətini istəyən müsavətlər nəticədə bir xarabazar alacaqlar". Daşnak və bolşeviklərin rupu-ru kimi çıxış edən "Bakinski raboçi", "Bakı və onun

ətrafı Şurasının xəbəri", "İzvestiya raboçix deputatov sovetov", sol esərlərin mətbu orqanı "Naşe znayma", "Naş trud" qəzetləri milli qüvvələrə qarşı çıxışlar edir, "Azərbaycanı simasızlaşdırmaq" xəttini həyata keçirirdilər. S.Şaumyanın milli qüvvələrə qarşı hədələrinin arxasında Bakı Sovetinin 6 min nəfərlik "Qırmızı Qvardiya"sı və Erməni Milli Şurasının və "Daşnakstyun" partiyasının 4 min nəfərlik silahlanmış dəstəsi

dayanırdı. Hadisələrin siyasi-hərbi inkişafı gözlənilən faciəni qaçılmaz etmişdi. Azərbaycanı müstəqillik arzusunun daşındırmaq, onun sərəvətlərini əldən buraxmamaq məqsədi ilə kütləvi qırğın aksiyalarını həyata keçirmək niyyəti ilə hazırlıqlar aparılırdı. Azərbaycanın aydınları, ziyalıları, siyasi xadimləri, publisistləri təhlükənin yaxınlaşdığını görür, milli mətbuat orqanlarında bu barədə xəbərdarlıq edirdilər.

1918-ci ilin mart ayının əvvəlində vətənin bütövlüyü, müstəqilliyi, xalq hakimiyyəti yaratmaq çağırışları müxtəlif partiyaların mətbu orqanları əsas mövzularına çevrilmişdi. Məqalələrdən, məqalələrin başlıqlarından hər şey aydın görünürdü: "Birlik tələb olunur", "Birləşəlim", "İttifaq edəlim", "İttihad gerek". Görkəmli Azərbaycan jurnalisti, dramaturqu Mirzə Bala Məhəmmədzadə mart soyqırım ərəfəsində yazırdı: "Ey gənc türklər! Bu gün Kəbeyi-müqəddəsiniz olan vətənimizi azad ediniz... Vətənin yolunda can verməyən, milli muxtariyyəti yolunda can verməyən, milli muxtariyyəti yolunda varından keçməyən bir millət yaşamaq istəmir deməkdir".

Məqalənin dərcindən çox keçməmiş, 1918-ci ilin 31 mart tarixində bolşeviklərin və Erməni Milli Şurasının hərbi birləşmələri azərbaycanlılara qarşı xüsusi amansızlıqla qətləmlər həyata keçirdi, 30 min insanın həyatına son qoydu. Qatillər minlərlə insanı, abidələri məhv etməklə yanaşı, "Novruz", "Turan", "Açıq söz", "Kaspi" mətbəələrini yandırdı, Urucov qar-

daşlarının mətbəəsini dağıtmışdılar. Bu vəhşiliklərdən dünyanın xəbər tutmaması üçün qəzet və jurnallar, dərgiləri, çap avadanlıqlarını əsasən sıradan çıxarmaq yolu tutanların fəaliyyəti nəticəsində "Açıq söz", "Basirət", "El həyatı", "İstiqlal", "İttihad" qəzetləri fəaliyyətlərini dayandırmalı oldu. Bolşevik-erməni ideoloqları gözəl anlayırdılar ki, hər bir xalqın azadlığına, müstəqilliyinə gədən yol mətbuatın ideoloji dəhlizindən keçir və bu dəhlizi sıradan çıxarmaqla istediklərinə nail ola bilərlər. Bəzi istisnalarla Azərbaycan demokrati mətbuatı 1918-ci ilin martından sentyabr ayınadək özünün illic dövrünü yaşadı.

Azərbaycan türklərinin qətlə yetirildiyi 31 mart tarixindən sonra təqribi milliyətçi olan mətbu orqanlar bağlanılmadı, o cümlədən bu soyqırım bərsənisi sif faktoloji yazılar dərc etmiş bir neçə sol yönümlü qəzet də qapadıldı. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin mətbuat bürosunun qərarı ilə "mart hadisələrinə düzgün qiymət vermədiklərinə, açıqdan-açıq qarşılıq məqalələr çap etdiklərinə və vahid sosialist cəbhəsində dayanmadıqlarına" görə "Kaspi", "Baku", "Bakinets", "Vesti Baku" və menşeviklərin "Naş qolos" qəzetləri bağlandı, bəyanatların, əhaliyə müraciətlərin çapı qadağan olundu. Bu zaman kəsiyində Azərbaycan tarixində çox böyük ictimai-siyasi hadisələr baş verdi, Bakı Xalq Komissarları Soveti, həmçinin Zaqafqaziya Seymi yaradıldı və çox keçmədi ki, beynəlxalq aləmdə baş verən proseslər, Rusiya, Almaniya, Türkiyə ilə

İngiltərə arasındakı gərgin hərbi-siyasi münasibətlər və bu münasibətlərin Zaqafqaziya uğrunda mənəfət savaşlarına təsiri ilə seym parçalandı.

Gürcüstanın ardınca öz müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurası İstiqlal bəyannaməsini imzaladı. Cümhuriyyətin qarşısında həlli müşkülə çevrilən problemlər vardı ki, onlardan ən önəmli dövlətin paytaxtı Bakı şəhərinin bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrinin nəzarətində olması idi. Bir tərəfdən S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin "Qırmızı Qvardiya"sı yaranmış şəraitdən istifadə edərək Bakı, Quba, Şamaxı, Salyan, Kürdəmir kimi şəhər və qəsəbələri dağıdıb viran qoyaraq Gəncəyə doğru hərəkat edir, digər tərəfdən Zəngəzuru işğal edib Qarabağa hücum edən Andranik də Gəncəyə hücumu hazırlırdı. Bununla bağlı M.Ə. Resulzadə yazırdı: "Bu müşkül vəziyyətdən millət qurtaracaq yeganə çarə vardı - Türkiyə. Ümidlər oraya dikilmişdi".

Hələ 1918-ci il mayın 1-də Zaqafqaziya Seymi müsəlman fraksiyasının iclasında Trabzonda keçirilmiş sülh konfransı haqqında M.H. Hacınski məlumat verirdi ki, orada Türkiyənin hərbiyyə naziri Ənvər Paşa və digərləri ilə danışıqlar aparılıb. M.H. Hacınski deyirdi: "Azərbaycana geniş şəkildə kömək etmək üçün Türkiyə ciddi addımlar atır. Bu günlərdə Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşa 300 nəfərlik təlimatçı ilə Trabzondan keçərək Gəncəyə gəlmişdir". Batumda Türkiyə təmsilçiləri ilə danışıqlar aparılan nüməyədə heyyətinin üzvü Xosrov bəy Sultanov Tiflis qəzetlərinə verdiyi müsahibədə isə deyirdi: "Müsəlman olan yerlərdə bolşeviklərlə mübarizə etmək üçün türklərdən kömək istədik. Türklər cavab verdilər ki, bizim gəlməyimiz Zaqafqaziya hökumətinin xahiş və tələblərinə əsaslıdır. Zaqafqaziya hökuməti isə Türkiyənin müsəlmanları mühafizə etməsinə müqəddəs vəzifə hesab edir. Türklərin gəlişi anarxiyanı yatırıb ermənilərlə münasibətin yaxınlaşmasına xidmət edəcəkdir".

Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu hərəkətinə ideoloji-siyasi yanaşmalar

(Əvvəlki səh 10)

Regionda baş verən gergin ictimai-siyasi, hərbi vəziyyətin məntəqi nəticəsi kimi gürcülərin almanlarla ittifaqından sonra Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan hökuməti arasında 4 iyun 1918-ci ildə "Dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə" imzalandı. Bu müqaviləyə görə, Azərbaycan ölkədə asayiş və təhlükəsizliyin təmin olunması, dövlətə qarşı olan təhlükələrin aradan qaldırılması üçün Türkiyədən ordu yardımı və silah köməyi ala biləcəkdilər. Bütün bunlarla yanaşı, müqavilənin şərtlərinə görə, Bakı neftinin boru kəməri ilə Batum limanına daşınacağı da qərarlaşdırılmışdı. Türkiyənin Azərbaycana hərbi yardımı üçün siyasi-hüquqi əsaslar qəbul olunduqdan sonra Türk ordusu milli hərbi qüvvə və könüllülərimizlə birgə xalqımızın istiqlal savaşında fədakarlıqla mübarizə aparmaq üçün ölkəmizə gəldi və bolşevik-daşnak birləşmələrinə, ingilis qoşunlarına qarşı 7 aylıq savaş apardı, Bakı azad olunaraq Azərbaycana qaytarıldı.

Türk hərbi birləşmələrindən, Azərbaycan milli korpusundan və çoxsaylı könüllülərdən formalaşan Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti barəsində tarixçilərimiz, publisistlərimiz müstəqilliyimizi bərpa etdiyimiz 1991-ci ildən başlayaraq xeyli kitab və əsər çap etdirmişlər. Bu mövzuya həsr olunan sanballı monoqrafıyalar işıq üzü görmüşdür. Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun bu sahədə gördüyü iş, fəaliyyət proqramları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. MEA-nın müxbir üzvü, professor Yaqub Mahmudovun rəhbərliyi və elmi yanaşmaları ilə Cümhuriyyət dövrünün bütöv bir salnaməsi yaradılmış, bu iş indi də sistemli şəkildə aparılmaqdadır. Bu baxımdan 2005-ci ildə çap olunmuş "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası" əhəmiyyətinə, elmi-tarixi faktoloji tutumuna görə xüsusilə seçilir. Geniş məlumatlar mənbəyinə istinadən yazılmış bu əsərdə Cümhuriyyət dövrü mətbuatında, publisistlərinə əhəmiyyətli yer verilmiş, lazımi bilgiler əks olunub.

Mətbuat tariximizin araşdırıcıları Cümhuriyyət dövrü mətbuatını müxtəlif aspektlərdən təhlil etsələr də, bu dövr mətbuatında Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti, onun

azadlıq hərəkətində flaqman olması barəsində sistemli yanaşmalar ortaya qoyulmaması təəssüf doğurur. Kitab üzərində işlədiyimiz müddətdə qarşımıza qoyduğumuz əsas məqsəd bu dövrün mətbu orqanlarını tədqiq etmək, milli qəzetlərimizlə yanaşı, müxtəlif yönümlü mətbu orqanlarda çap olunmuş siyasi-publisistik materialları və rəsmi informasiyaları müqayisəli təhlillərə çəkmək, tarixin real, obyektiv mənzərəsini yaratmaq istəyidir. Tədqiqatımızda professorlar Şirməmməd Hüseynovun, İslam Ağayevin, Mir Abbas Zamanovun, Asif Rüstəminin, Mövsüm Əliyevin Cümhuriyyət dövrü mətbuatı ilə bağlı elmi araşdırmalarına istinad edərək geniş mühakimə yürütmək istəmişik.

Əsası 1918-ci ilin may ayının 25-də qoyulan Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığının bu mərhələsini geniş şəkildə ilk dəfə Türkiyə və Azərbaycanın arxiv sənədləri əsasında tədqiq etmiş tarix elmləri namizədi Mehman Süleymanov bir millətin çiyin-çiyinə verib istiqlal savaşında göstərdikləri qəhrəmanlıq salnaməsinin elmi-tarixi mənzərəsini yaratmışdı. M.Süleymanov 1999-cu ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan ordusu" kitabında qarşısına qoyduğu məqsəd tamamilə fərqli olduğu üçün o dövrün mətbu orqanlarındakı materiallara geniş yer verməmişdi.

Müasir dövrün məhsuldar tədqiqatçıları hesab olunan professorlar Cəmil Həsənlili və Musa Qasımlının geniş elmi tutumlu monoqrafıyalarında Qafqaz İslam Ordusu hərəkəti ilə bağlı sanballı elmi müdələrlər əksini tapmışdır. Tarix elmləri namizədi Ataxan Paşayevin geniş fəaliyyəti də bu yöndə qiymətləndirilməyə layiqdir. Onun "Azərbaycan" qəzeti necə yarandı?, "Bakının azad olunması" məqalələri, Cümhuriyyətin parlament fəaliyyəti ilə bağlı icicildli toplusunun hazırlanmasında əməyi həddən ziyadə böyükdür. Filologiya elmləri doktoru Alxan Bayramovun "Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat" monoqrafıyasında Qafqaz İslam Ordusu tərkibində ölkəmizə gəlmiş türkiyəli ziyalılardan, ədib və mühərrirlərin fəaliyyəti barəsində ətraflı bilgiler var.

Əhəmiyyətli haldır ki, qardaş Türkiyədə Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti ilə bağlı araşdırmalar, müxtəlif istiq-

mətləri özündə əks etdirən kitablar çap olunur. Kuratın, Şövkət Sürəyya Aydınmirin, Fəxri Bilənin, Nizaməddin Onkun, Mehmet Sarayın, Nəsir Nəcərin, Mustafa Çolağın, Xəlil Balın müxtəlif illərdə və dövrlərdə çap olunmuş əsərləri qiymətli məxəzlər hesab edilə bilər. Azərbaycan tarixşünaslığında bu əsərlərdən kifayət qədər istifadə olunaraq elmi əsərlərin miqyası bir qədər də genişlənməmişdir. Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində Azərbaycanda olmuş türk zabitlərinin xatirələri də hadisələrin ətraflı təhlili üçün etibarlı mənbələr hesab olunur. Ərkani-hərbiyyə podpolkovnik Rüşütün, Süleyman İzzət bəyin, Mucub Kavayevrin, Xəlil və Nuru paşaların çap olunmuş xatirələri qiymətli məxəzlər hesab edilir. Bolşevik istilasından sonra Azərbaycanı tərk etmiş milli hərəkət liderlərinin mühacirətdə yazdıqları xatirələr, kitablar bir çox faktları bu günümüzdə daşımışdır. Bu yöndə M.Ə. Resulzadənin, Nağı bəy Şeyxzamanlının, Hüseyn Baykaranın, M.B. Məmməd-zadənin fəaliyyətləri, tariximizin tədqiqi üçün qoyub getmiş olduqları əsərlər olduqca qiymətlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz elmi əsərlər, araşdırmalar tədqiqatımızın hərtərəfli aparılması üçün kifayət qədər əsaslar yaratmışdı. Azərbaycan arxivlərində, milli kitabxanamızda qorunan 1918-1920-ci illərin mətbuatını tədqiq edən zaman orada əksini tapmış məlumatlarla bu əsərlərdəki faktlar tutuşdurulmuş, müqayisəli təhlil üçün əsaslar əldə olunub. Xalqımızın milli azadlıq savaşında Qafqaz İslam Ordusunun xilaskarlıq missiyası milli mətbu orqanlar tərəfindən kifayət qədər dəyərləndirilsə də, əks cinahda dayanan bolşevik qəzetlərində tarixin bu şanlı səhifəsi Almaniyaya-Türkiyə koalisiyasının işğalçı siyasəti kimi təbliğ olunub. Almaniyanın Türkiyənin qardaş yardımının qarşısını almağa çalışmasına baxmayaraq bu tip mətbu orqanlar xalqın azadlıq savaşına Almaniyaya möhürü, yarlığı vururdular.

Əslində, bolşevik mətbuatının təbliğatı bu cür qurmalara onların siyasətindən doğurdu. Çünki Azərbaycan milli qüvvələri, könüllüləri ilə bir sırada istiqlal savaşına qatılan türk ordusunun bu torpaqlar üzərində qan tökməsini

milli soy-köklə və türk xalqlarının həmrəyliyi ilə bağlamaq bolşevik-daşnak mətbuatına sərf etməzdi. Buna görə də bu tip qəzetlərdə Almaniyanın adının hallandırılması azadlıq savaşının milli miqyasını kiçiltmək məqsədi daşıyırdı. 2 illik çəşidli mətbu orqanların rəsmi, siyasipublisistik materiallarının analitik təhlili, tədqiqi və statistikasını onu deməyə əsas verir ki, Qafqaz İslam Ordusunun azadlıq savaşında iştirakı XX əsr Azərbaycanının ən mühüm tarixi faktıdır. İstiqlalımızın elanı bu mühim zamanda şərefli tariximizin çağlanğıcıdır, sentyabrın 15-i milli Azərbaycan dövlətinin tədqiqidir. Söyləyəcəyimiz bu fərdi bəzi tarixçilərimiz, araşdırıcılar tərəfindən birmənalı qəbul olunmasa da, gəldiyimiz qənaətə ondan ibarətdir ki, 15 sentyabr Tiflisdə sərhədləri şərti olaraq göstərilsən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədlərini coğrafi-faktoloji baxımdan müəyyənləşməsi tarixidir.

Son əsrdə tarix Azərbaycan xalqına iki dəfə - bir 1918-ci ildə, bir də 1946-cı ildə bütövləşmə, Bütöv Azərbaycan qurmaq üçün şans verib. Məhz Qafqaz İslam Ordusu Bakıya doğru azadlıq savaşını aparandan Cənubi Azərbaycanı da ingilis qoşunları bolşeviklər kimi eyni hərəkət edirdi. Çox təəssüf ki, ingilislərə qarşı aparılan savaş kifayət qədər uğurlu olmadı və türk ordusu Bakının azadlığından 2 ay sonra Mudros barışıqına görə hər iki Azərbaycanı tərk etdi. Ancaq I Dünya savaşının ilk illərində Türkiyənin İttihad və Tərəqqi Komitəsinin Qafqaz məsələləri üzrə baş məsləhətçisi Ömər Nacinin təşəbbüsü ilə Cənubi və Şimali Azərbaycanı birləşdirib Türkiyənin hi-

mayəsində Vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq ideyası irəli sürülmüşdü. Lakin bu, bir çox sovet və Qərb müəlliflərinin iddia etdikləri kimi, pantürkizm və panturanizm ideyalarından uzaq bir ideya idi.

Burada məqsəd bir-birindən ayrı düşmüş azəri türklərinin birləşməsindən, vahid dövlət yaratmalarından gədir. Tadeuş Svyatoçovskinin iddia etdiyi kimi, Zaqafqaziya Seymindəki fəaliyyətləri dövründə müsavətlilər Dağıstan da daxil olmaqla Rusiya və İranın təbəliyindəki Azərbaycan türklərinin yaşıdıqları ərazilərdən ibarət Böyük Azərbaycan yaratmaq haqqında fikirlərini açıqlayırdılar. Bakının azad olunmasını Turan arzusunda qovuşmaq yolunda atılan ən mühüm fakt kimi dəyərləndirən Qərb tarixçisi hər iki Azərbaycanda osmanlılar üçün mühüm məqam yetişdiyini iddia edib. Sadəcə, tarixi proseslərin arzuolunmaz istiqamətdə inkişafı, Türkiyənin I Dünya müharibəsindəki məğlubiyyəti Bütöv Azərbaycan yaratmaq istəklərinin üstündən xətt çəkdi.

Milli mətbuatımızın tədqiqi bir də onu aşkarlayır ki, Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanda milli ordu quruculuğu prosesinin əsas təkanverici amili olub, bu sahədə edilən köməkliklər milli hərbi kadrların yetişməsinə həlledici təsir göstərmişdir. Hesab edirik ki, Qafqaz İslam Ordusu hərəkəti barəsində hələ çox kitablar işıq üzü görəcək, elmi nəşrlər çap olunacaq, Vətən tariximizin bu səhifəsi gələcək nəsillərə çatdırılacaqdır.

Akıf AŞIRLİ
"Cümhuriyyət dövrü mətbuatında QAFQAZ İSLAM ORDUSU"